

Кіммерійські казани

З часу виходу у світ праці В. О. Городцова¹ північнопричорноморські ковані казани прийнято називати кіммерійськими. Оскільки все ще лишаються невідомими ні точна локалізація кіммерійців, ні їх культура, то єдиною підставою для такої назви може бути датування казанів, VIII—VII ст. до н. е. О. О. Кривцова-Гракова зазначає схожість деяких з них з литими казанами скіфського типу². Зауважимо, що ця схожість розумілась як генетична і клепаний посуд відповідно відносилася до кінця бронзового віку. При майже повній відсутності комплексних знахідок найбільш надійним засобом для уточнення дати казанів лишається типологічний аналіз.

У межах Півдня Європейської частини СРСР відомо 18 екземплярів клепаних казанів з Поділля³, с. Антоніни кол. Заславського пов. Волинської губ.⁴, кол. Таращанського пов. Київської губ.⁵, Молешт (Молдавія)⁶, с. Новопавлівки Кіровоградської обл.⁷, Одеської обл. (?)⁸, Дикого Саду у Миколаєві⁹, с. Михайлівки Скадовського р-ну Херсонської обл.¹⁰, Асканії Нової¹¹, селища Іванівське Ростовської обл.¹², с. Михайлівки Ставропольського краю¹³, р. Ешкакон¹⁴, станиці Суворовська Ставропольського краю¹⁵, с. Лапас Красноярського р-ну Астраханської обл.¹⁶, с. Домашки Утівського р-ну Куйбишевської обл.¹⁷, на межі кол. Херсонської і Таврійської губерній¹⁸ (рис. 1).

Казани останнього пункту і р. Ешкакон виключені з аналізу, оскільки вони відомі лише з побіжних зауважень В. О. Городцова і Е. І. Крупнова. Кожний з 15 екземплярів змонтований з кількох цілих або з'єднаних горизонтальних штаб, закріплених заклепками, причому, чим більша посудина, тим з більшої кількості частин вона зроблена. Характерно, що

¹ В. А. Городцов. К вопросу о киммерийской культуре. — ТСАРАНИОН, т. II. М., 1928, стор. 246—259.

² О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — МИА, № 46. М., 1955, стор. 133—135.

³ W. Antoniewicz. Les chaudières prescythiques en bronze — Archeologia Polona, I. Warszawa, 1958, стор. 57 і далі, рис. 2.

⁴ W. Antoniewicz. Archeologia Polski. Warszawa, 1928, табл. XXX; його ж. Vase en bronze de Volhynie. — ESA, t. IX. Helsinki, 1934, стор. 191—196.

⁵ N. Makarenko. La civilisation des Scythes et Hallstatt. — ESA. Helsinki, 1930, стор. 33—34, рис. 12.

⁶ Повідомлення В. Дергачова.

⁷ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье..., стор. 133, рис. 31, 3.

⁸ А. Тегепозкін. Der Bronzekessel des Odessa Museums. — Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, XCII. Wien, 1962, стор. 272—277.

⁹ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье..., стор. 133, рис. 31, 1.

¹⁰ N. Makarenko. La civilisation des Scythes..., стор. 47—48, рис. 20; А. Тегепозкін. Der Bronzekessel des Odessa Museums., стор. 272.

¹¹ Зберігається в Миколаївському краєзнавчому музеї, № 5797.

¹² Х. И. Попов. Описание археологического отдела Донского музея. Корректур, 1914, стор. 157—158. Праця була надрукована не повністю і не вийшла у світ.

¹³ Т. М. Минаєва. Нова знахідка казана кіммерійського часу. — Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 171—173.

¹⁴ Е. И. Крупнов. Киммерийцы на Северном Кавказе. — МИА, № 68. М.—Л., 1958, стор. 191.

¹⁵ А. Л. Нечитайло. Раскопки курганов у станицы Суворовская. — Археологические открытия 1966 года. М., 1967, стор. 68—71.

¹⁶ В. А. Филипченко. Бронзовые котлы Астраханского музея. — СА, № 1. М., 1962, стор. 270—272, рис. 1, 1.

¹⁷ В. В. Гольмстен. Археологические памятники Самарской губ. — ТСАРАНИОН, т. IV. М., 1928, стор. 123.

¹⁸ В. А. Городцов. К вопросу о киммерийской культуре..., стор. 56, рис. 8.

навіть у найменших казанів наявні принаймні три штаби. У цьому слід вбачати традицію, яка, можливо, склалася внаслідок взаємодії двох факторів: розміри казанів визначались господарськими потребами, а розміри штаб — технічними можливостями стародавніх майстрів.

Друга ознака кованого посуду виявляється у двох варіантах складання «обручів» (штаб): 1) перший «обруч» заходить у другий, другий — у третій, третій — у четвертий і т. д. (рис. 2, А); 2) другий «обруч»

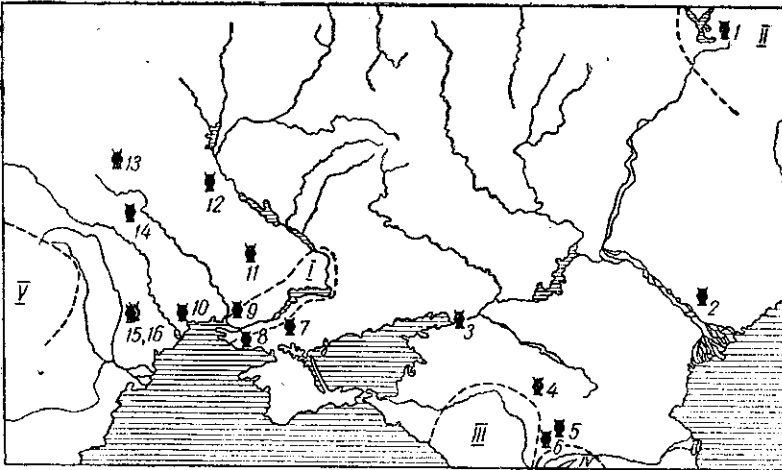

Рис. 1. Схема поширення клепанних казанів.

I — нижньодніпровський центр металообробки; II — приуральський центр металообробки; III — прикубанський центр металообробки; IV — кубанський центр металообробки; V — трансільванський центр металообробки; 1 — Домашки; 2 — Лапас; 3 — селище Іванівське; 4 — Михайлівка Ставропольського краю; 5 — станція Суворовська; 6 — р. Ешкакон; 7 — Асканія Нова; 8 — Михайлівка Херсонської обл.; 9 — Дикий Сад; 10 — Одеська обл.; 11 — Новопавлівка; 12 — кол. Таращанський пов.; 13 — Антоніни; 14 — Поділля; 15, 16 — Молешти.

заходить і в перший, і в третій, а далі, як і в попередньому випадку (рис. 2, Б). Певно, при монтуванні дотримувались такого правила: «обруч» більшого діаметра вставлявся в менший за діаметром.

У казанів з Антонін, Домашок, Лапаса, Молешт, Одеської обл., Асканії Нової найбільший діаметр тулуба припадає на перший (верхній) «обруч», який встановлено в другий. У казанів з Михайлівки Херсонської обл., Поділля, Михайлівки Ставропольського краю спостерігається зворотне явище, оскільки найбільший діаметр припадає на другий «обруч».

Отже, способи скріплення штаб пояснюються перш за все технічною цілеспрямованістю, що мала значення правила, про що свідчать середньоевропейські і кавказькі матеріали. Цікаво зазначити, що є винятки. У казанів з Іванівського, Новопавлівки, Дикого Саду і Суворовської штабу меншого діаметра встановлено в штабу більшого. Здається, що відхилення тут не випадкові, оскільки є й інші відмінності. Так, казани здебільшого мають приклепані ручки, а в трьох з наведених зразків і екземплярів з Лапаса і Асканії Нової ручки відлиті або виклепані разом з верхньою штабою. Крім того, казани з Новопавлівки, Дикого Саду, Лапаса, Іванівського і Асканії Нової більш приземкуваті (у них діаметр устя майже дорівнює висоті корпусу або більший від неї) і круглодонні.

П'ять названих екземплярів виділяються також і за чисто формальними ознаками. За сльуетом усі казани поділяємо на чотири групи¹⁹:

¹⁹ N. Makarenko. La civilisation des Scythes...; A. Terenozkin. Der Bronzekessel des Odessa Muzeums...

- 1) «тюльпаноподібні» — Поділля, Тараша, Антоніни (рис. 2, 3, 4, 8);
 2) «горшкоподібні» — Михайлівка Херсонської обл., Домашки, Одеська обл., Михайлівка Ставропольського краю (рис. 2, 1, 2, 6, 7), Молешти;
 3) круглодонні з уступчастим горлом — Іванівське, Новопавлівська (рис. 2, 9, 11), Асканія Нова; 4) «яйцеподібні» — Дикий Сад, Лапас (рис. 2, 5, 10).

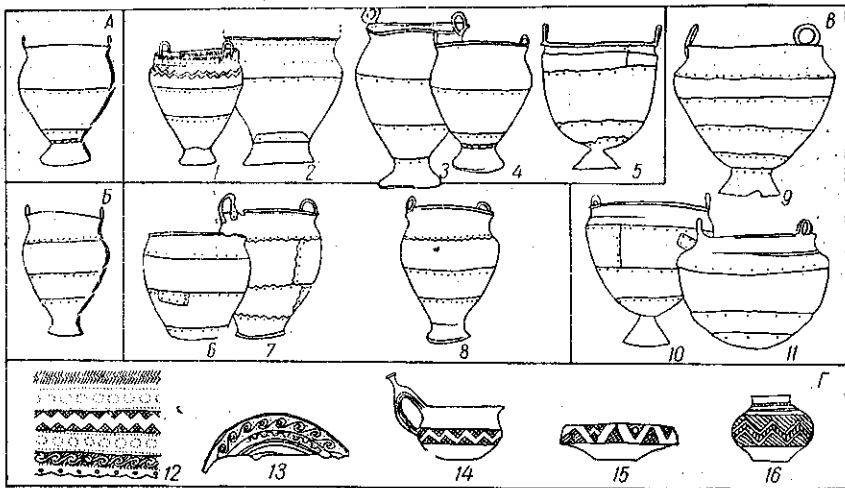

Рис. 2. Способи скріплення штаб:

А — перший спосіб скріплення штаб; Б — другий спосіб; В — казани з відхиленнями від норми; Г — подільська композиція та її аналогії. 1 — Домашки (близько 1/20 н. в.); 2 — Одеська обл. (близько 1/10 н. в.); 3 — кол. Тарашанський пов. (близько 1/7 н. в.); 4 — Антоніни (близько 1/13 н. в.); 5 — Лапас (близько 1/10 н. в.); 6 — Михайлівка Херсонської обл. (близько 1/15 н. в.); 7 — Михайлівка Ставропольського краю (близько 1/11 н. в.); 8 — Поділля (близько 1/21 н. в.); 9 — селище Іванівське (близько 1/17 н. в.); 10 — Дикий Сад (близько 1/11 н. в.); 11 — Новопавлівка (близько 1/11 н. в.); 12 — орнамент на горловині подільського казана; 13 — жертвник з Жаботинського поселення; 14 — черпак з кургану № СХІV поблизу с. Сміли; 15 — чаша із Ставропольського кургану 1924 р.; 16 — горщик з кургану № 6 поблизу ст. Норка.

Казани, у яких простежено ряд відхилень, за морфологічними даними не схожі з іншими.

Екземпляри четвертої групи за багатьма ознаками нагадують скіфські: ті й другі мають напівсферичний корпус, слабо профільовані вінця, високий конічний піддон, поставлені вертикально ручки. На цій підставі казани з Дикого Саду і Лапаса вважались прототипами скіфських. Однак вірогідніше, що було якраз навпаки.

У раних скіфських і сарматських казанів немає достатніх кіммерійських рис, тоді як скіфські елементи явно простежуються у кованого посуду.

Через складність відливки було досить важко і нераціонально надати казанам якогось особливого профілю. Тому найбільш характерна для них проста і зручна форма чаші або келиха. Навпаки, при гарячому куванні можна домогтися більшої різноманітності, що наочіно показує кований посуд Євразії. Згадані вище технічні правила монтування виявляються найменш придатними для великих посудин у формі чаші чи келиха. При невеликому нахилі стінок «обручі» тримаються лише на заклепках, що зменшує міцність посудини. Тому не випадково серед посуду Середньої Європи і Кавказу зустрічаються різноманітні форми, за винятком чаш²⁰.

²⁰ У VII—VI ст. до н. е. на Британських островах були розповсюджені сферичні клепані казани, які, на думку дослідників, запозичили свою форму й окремі риси у суцільнокованих горщиків Греції і Сходу. Важливо, що деякі з британських екземплярів

Зазначене вище дає підставу припустити, що зміна в структурі миколаївського і лаласького казанів (у них найбільше відхилень) викликана не природною еволюцією, а впливом литих казанів²¹. Цим і пояснюється поява круглодонної і приземкуватої форм. Правда, обидві властивості характерні для посудин, зроблених з одного листа металу, а суцільне виготовлення ручок і корпусу типове для литого посуду. Через те, що такі ручки є у казанів третьої і четвертої груп, інші відхилення пояснюються впливом литих казанів VIII—VI ст. до н. е. Запропоноване датування підтверджується й іншими даними.

На кінець доби бронзи у Східній Європі існувало кілька великих металообробних центрів: нижньодніпровський, прикубанський, кубанський, приуральський. Як свідчить схема поширення казанів, вони не можуть бути віднесені до жодного з них (рис. 1). В Поволжі й Приураллі, де було основне джерело металу зрубної культури, знайдено лише один казан. В Передкавказзі, куди проникав цей метал, проте майже не доходив нижньодніпровський, відомо чотири казани. Разом з тим ковані казани, незважаючи на зазначену відмінність, становлять одну компактную групу, яка відрізняється від кавказької і дунайської. Найбільш ймовірно, що казани відносяться до того часу, коли своєрідність окремих металообробних осередків різко послаблюється або ж зовсім сходять нанівещь.

Подібний процес мав місце у VIII—VII ст. до н. е. У період переходу від бронзи до заліза в Степу і Лісостепу від Волги до Дунаю з'являються курганні поховання з дивовижно схожим інвентарем. Саме з цим культурним середовищем найбільше підстав пов'язувати і поширення киммерійських казанів. В усякому разі при такому підході вдається з'ясувати і деякі елементи орнаменту клепаного посуду. Так, два казани з Домашок і Поділля прикрашені зигзагами, виконаними в різній техніці, у першому випадку — чеканом, у другому — гравіруванням (рис. 2, 1, 12). Цей мотив, досить поширений в культурах доби бронзи Східної Європи, особливо характерний для чорноліскованої степової і лісостепової кераміки VIII—VII і навіть VI ст. до н. е.²² (рис. 2, 14—16). Як на кераміці, так і на подільському казані, зигзаги «живописно» виділені за допомогою густої штриховки поверхні навколо них. Так само в подільській композиції підкреслена спіраль, яка на відміну від зигзага не була властива східноєвропейським культурам доби бронзи. Вона вперше з'являється на пам'ятках VIII—VII ст. до н. е. одразу на великій території. Спіраль є на чорноліських браслетах²³, жертovníку з Жаботинського поселення (рис. 2, 13), на різній кістці Сімферопольського кургану, на кобанських бронзах²⁴ і т. п. Здається, що геометричний орнамент — від «фрако-кіммерійського світу». Тут немає значення, звідки прийшов цей орнамент, для датування важлива його наявність на казанах.

рів мають конічну форму тулуба. С. Хокс і М. Сміт пов'язують це з впливом ситул типу курд, хоч вірогідніше інше пояснення: зміна форми зумовлена особливостями техніки збирання клепаного посуду (С. Hawkes and Smith. On some beckets and cauldrons of the bronze and early iron ages.—The Antiquaries Journal, t. XXXVII, N 3-4. London, 1956, стор. 181).

²¹ Н. Л. Членова, користуючись іншими аргументами, прийшла до аналогічного висновку (Н. Л. Членова. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. М., 1967, стор. 106, 107).

²² А. И. Тереножкин. Передскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 80, рис. 51—52.

²³ Там же, стор. 163—167, рис. 110.

²⁴ Е. Ф. Покровская. Жертвенник раннескифского времени у с. Жаботин. — КСИА АН УССР, № 112. К., 1962, стор. 73—81, рис. 2; А. А. Шепинский. Погребение начала железного века у Симферополя. — КСИА АН УССР, № 12. К., 1962, стор. 57—58, рис. 2; Е. И. Крупнов. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960, табл. II, 3; XVII, 8; XXI, 1.

Імовірно, що киммерійські казани зобов'язані своїм походженням місцевому культурному середовищу, яке існувало безпосередньо до ранньоскіфського часу. Тепер відома лише одна подібна пам'ятка. Йдеться про Широкий курган, досліджений в 1916 р. М. І. Веселовським. У пограбованому похованні він знайшов два кинджали, типові для північно-причорноморської пізньої бронзи²⁵. Виходячи з типів кинджалів, Б. М. Граков датував цей курган десь в межах Х—ІХ ст. до н. е., можливо, навіть VIII ст. до н. е.²⁶ Остання дата, на думку Б. М. Гракова, менш вірогідна.

Тимчасом, саме VIII ст. найбільше відповідає цьому комплексу. Один з широчанських кинджалів, як відомо, біметалевий. Всупереч погляду Б. М. Гракова, індустриальне застосування заліза у Східній Європі починається не раніше VIII ст. до н. е.; лише в новочеркаській групі пам'яток з'являються біметалеві мечі і кинджали, але тут залізо рішуче витісняє бронзу. Більше того, швидке розповсюдження нового металу в Степу пов'язується лише з приходом кочовиків, які залишили нам пам'ятки новочеркаської групи. Адже в Середній Європі біметалева зброя датується в цілому не раніше гальштату В₃²⁷.

Нарешті, для датування Широкого кургану важливий обряд поховання, який має аналогії не в пізньозрубних пам'ятках, а в Сімферопольському і Носачівському курганах (стовпова конструкція)²⁸.

Паралельне існування деяких пізньозрубних елементів з пам'ятками новочеркаської групи тим більш імовірно, що останні генетично не пов'язані з доскіфською культурою Північного Причорномор'я і мають прийшлий характер. За обрядом поховання вони зовсім відрізняються, а за складом інвентаря тяжіють значно більшою мірою до кавказьких і ранньоскіфських культур, ніж до північнопричорноморських. О. О. Іессен довів, що спорядження верхового коня — кобанського походження²⁹. Зброя також знаходить найближчі аналогії на Кавказі. Рукоятки кинджалів кабардино-лятигорського типу відліті за восковою моделлю в техніці, зовсім не властивій степовим культурам, але традиційній кавказькій і взагалі передньоазійській. Як правило, ці рукоятки ажурні. Певно, прорізи були заповнені пастою або якимсь іншим матеріалом, що здавна характерно для кавказької і передньоазійської манери оздоблення зброї. Цей спосіб орнаментативної підтверджується і тим фактом, що кістяні бляшки з виїмчастою різьбою з Сімферопольського і Носачівського курганів затерті червоною фарбою.

Аналіз поодиноких знахідок VIII—VII ст. до н. е. показує ті самі наслідки. Серед цих знахідок є кобанські бойові сокири та інша зброя, прикраси і майже зовсім відсутні знаряддя праці південно-східного походження. Отже, можна зробити висновок, що ці речі потрапили в Степ не в результаті торгових контактів, а якимось іншим шляхом. Їх ареал також досить показовий. Кавказькі речі VIII—VII ст. до н. е. зустрічаються як в степовому Причорномор'ї, так і в українському Лісостепу і навіть у Середньому і Верхньому Поволжі. Таке широке розповсюдження кавказького «імпорту», характер знахідок і, нарешті, автохтонні поховання воїнів, чужі за культурою місцевому населенню, свідчать про вторгнення в Степ воєнничих кочовиків.

²⁵ СГАИМК, I. Л., 1926, стор. 200 і далі.

²⁶ Б. Н. Граков. Старейшие находки железных вещей в Европейской части территории СССР. — СА, № 4. М., 1958, стор. 5.

²⁷ W. Kimig. Seevölkerbewegung und Urnenfeldkultur. — Studien aus Alteuropa, т. I, стор. 274—276.

²⁸ На підставі схожості ножів з паралельними лезами з Кишинівського поселення та Широкого кургану В. Д. Рибалова датує широчанський комплекс кінцем IX—VIII ст. до н. е. (В. Д. Рибалова. Еще раз о начальной дате железного века на Днепре. — УЗ ЛГУ, № 2, вып. 1, серия истории языка и литературы. Л., 1966, стор. 25).

²⁹ А. А. Иессен. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на Юге Европейской части СССР. — СА, XVIII. М., стор. 97—100.

Якщо це були киммерійці, як вважає О. І. Тереножкін³⁰, то киммерійці часів кавказьких передньоазіатських походів. Інакше чим пояснюється поява в Носачівському кургані ассирійських пряжок, а на сімферопольській різній кістці та на деяких двокільцевих псаліях передньоазіатських астральних емблем³¹. Як назвати таке швидке поширення заліза в Степу, якщо не пов'язувати цей його процес з передньоазіатськими і середньоевропейськими походами киммерійців.

Отже, серед киммерійських казанів виділяється група з п'яти екземплярів, що має ряд відхилень, зумовлених впливом литого посуду. Оскільки найбільш ранні східноєвропейські литі казани датуються VIII—VII ст. до н. е., до цього самого часу слід віднести і частину клепаних. Цілком можливо, що киммерійські казани являють собою місцеві елементи в культурі VIII—VII ст. до н. е., яка в цілому чужа автохтонним культурам епохи бронзи Північного Причорномор'я.

В. С. БОЧКАРЕВ

Киммерійські котлы

Резюме

В настоящее время в пределах Юга Европейской части СССР известно 18 экземпляров клепаных киммерийских котлов.

Исходя из того, что самые ранние восточноевропейские литые котлы датируются VIII—VII вв. до н. э., к этому же времени следует относить и часть клепаных котлов.

Весьма вероятно, что киммерийские котлы представляют местные элементы в культуре VIII—VII вв. до н. э., которая в целом чужда автохтонным культурам эпохи бронзы Северного Причорноморья.

І. М. ШАРАФУТДІНОВА

Кам'яні праски епохи пізньої бронзи

Серед знарядь праці, якими користувалися мешканці Північно-Західного Причорномор'я в кінці епохи бронзи, виділяється група своєрідних предметів типу гладильників, що нагадують сучасні праски, але меншого розміру. Робоча частина у них плоска або слабо опукла, в плані овальна чи прямокутна, з заокругленими кутами. Верхня, неробоча, сторона заокруглена і відділена ввімкою-перехватом від нижньої, утворюючи ніби ручку, яку зручно тримати в руці під час роботи. Поверхня знарядь гладенька, особливо заполірована нижня, робоча, на деяких екземплярах можна простежити, що вона немов перепалена від перебування на розжареному вугіллі.

Одну таку праску-гладильник з тремоліто-хлоритового сланцю знайдено на місці поселення епохи пізньої бронзи поблизу Сурської Забори у с. Волоському під Дніпропетровськом¹. Основа її майже прямокутна,

³⁰ А. И. Тереножкин. Киммерийцы. — Тезисы докладов на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук. М., 1964.

³¹ Г. Т. Ковпаненко. Носачівський курган VIII—VII ст. до н. е. — Археологія, XX. К., 1966, стор. 177—178; В. А. Ильинская. Культурные железы скифского и предскифского времени. — Новое в советской археологии. М., 1965, стор. 209—211.

¹ О. В. Бодянский. Археологические исследования в межах порожистої частини Дніпра в 1947—48 pp. — АП, т. IV. К., 1952, стор. 169—175.